

ÚVAHA

OBYVATELSTVO ČSSR A JEHO ŽIVOTNÍ ÚROVEŇ NA POČÁTKU OBDOBÍ TZV. KONZUMNÍHO SOCIALISMU (1971–1975)**Milan Sekanina****Úvod**

Psát o období budování socialismu v Československu, potažmo o období tzv. normalizace je velmi obtížné už proto, že naráží na jednostranné negativní hodnocení této minulosti dnešními vítězi.

Předložená stať se zabývá problémy životní úrovně obyvatelstva na počátku 70. let minulého století, jejíž zvyšování se stalo nástrojem politické konsolidace společnosti po událostech let 1968/69. Politika zvyšování zejména osobní spotřeby přispěla k neutralizaci většiny obyvatelstva a k jeho nezájmu o politické dění podle hesla bližší košile než kabát, a současně tak vytvořila novému stranickému vedení prostor pro normalizaci a k návratu k stalinskému modelu socialismu v Československu. Snahou autora bylo podívat se na tuto dobu střízlivými očima a objektivně, a zejména na základě statistických údajů ukázat, čeho se ve výše zmiňované oblasti podařilo dosáhnout a naopak.

Obyvatelstvo a jeho populační vývoj

Podle sčítání lidu k 1. 12. 1970 žilo v Československu 14 344 987 obyvatel, tj. zhruba o půl milionu víc než při sčítání lidu na jaře v roce 1961. Převážná většina obyvatelstva žila na území České republiky, necelá jedna třetina na Slovensku. Vedle převažující české a slovenské národnosti žila v ČSSR, resp. na Slovensku početná maďarská menšina (více než půl milionu obyvatel) a dále malé skupiny obyvatel německé, polské a ukrajinské (ruské) národnosti, obvykle v příslušných příhraničních oblastech.

Do roku 1975 se počet obyvatel zvýšil celkově o více jak půl milionu, výrazněji na Slovensku než v České republice. Z hlediska porodnosti byl nejlepší rok 1974, kdy se živě narodilo 291 800 dětí, tj. největší počet od roku 1947. Zvýšená natalita první poloviny 70. let se opírala o řadu přijatých opatření ve prospěch rodin s dětmi. Tato pomoc státu byla směřována do období, kdy rodiny řešily nejtěžší finanční problémy spojené se zařizováním domácnosti a narozením dítěte. V roce 1970 byly zavedeny mateřské příspěvky ve výši 500 Kčs pro všechny ženy, které pečovaly nejméně o dvě děti, a to po dobu do dvou let od narození druhého dítěte. Současně došlo ke zvýšení jednorázového příspěvku při narození dítěte z 1000 Kčs na 2000 Kčs. Výrazně propopulační zaměření mělo i zvýšení přídavků na děti (a příplatků k dětským přídavkům na invalidní dítě) od 1. 1. 1973, jehož cílem bylo vyrovnat životní úroveň rodin s 2–4 dětmi s rodinami s pouze jedním dítětem. Podíl přídavků na děti na čisté průměrné mzdě představoval u dvou dětí 23 %, u tří 47 %, u čtyř dětí 68 %. Mimo to se při narození prvního dítěte kromě přídavku poskytovala hlavnímu živiteli rodiny sleva na dani ze mzdy v závislosti na její výši. Od dubna 1973 byly zavedeny výhodné půjčky pro novomanžele mladší než třicet let ve výši 30 tisíc Kčs s odpisem 2000Kčs při narození prvního dítěte a 4000 Kčs každého dalšího. Vedle přímých peněžních výdajů a slev na dani ze mzdy byly rodinám s dětmi poskytovány různé dotace a slevy (na dopravu, na stravování ve školských zařízeních

atp.), takže stát hradil zhruba polovinu nákladů na děti. Měřeno vynaloženými náklady, během 5. pětiletky (1971–1975) byla společenská pomoc rodinám s dětmi navýšena o 50 %.

Pronatalitní politika státu a dobré podmínky v sociální oblasti se pozitivně odrazily zejména ve zvyšujícím se trendu počtu uzavřených sňatků a ve zvýšení počtu dosud odkládaných porodů dětí žen „starších“. Mladší, poválečné ročníky žen, které vstupovaly do období plodnosti počátkem 70. let, mateřské povinnosti odkládat nechtěly, a to i s ohledem na vytváření příznivého populačního klimatu. Nejvíce dětí se rodilo v manželstvích do jednoho roku trvání, ale také v manželstvích trvajících 5–9 let. Pozitivním jevem první poloviny 70. let byl snižující se trend počtu uměle přerušovaných těhotenství, negativním jevem byl naopak vzrůstající počet rozvodů mezi 4–5 a 10–14 roky trvání manželství, čímž vzrůstal počet neúplných rodin.

Podpora státu rodinám s dětmi byla výrazně vyšší než v celé řadě západoevropských zemí. V této souvislosti je třeba upozornit také na to, že jistá část sociálně nepřizpůsobivých občanů, zvláště Romů, dokázala této velkorysé sociální pomoci státu určené dětem zneužívat ve svůj prospěch; poskytované výhody se pro ně staly prostředkem k obživě a následně k útlumu jakékoliv jejich ekonomické aktivity.

Zaměstnanost a sociální složení obyvatelstva

Stále ještě převažující extenzivní růst národního hospodářství vyžadoval neustálý přísun nových pracovních sil, který měl nahradit provádění inovací, technický pokrok a zlepšení organizace práce. Bohužel rezervy nových pracovních sil byly vyčerpány (zvláště v ČSR). Tempo růstu počtu pracujících v národním hospodářství s jediným nebo hlavním zaměstnáním sice rostlo, ale již jen velmi pomalu. Zaměstnanost fyzických osob za období 5. pětiletky vzrostla jen o 2,75 % a podíl počtu ekonomicky aktivních osob na obyvatelstvu celkově stagnoval (v ČR mírně klesal, na Slovensku v důsledku rozdílné úrovně reprodukce obyvatelstva rostl); více jak 46 % pracujících v národním hospodářství tvořily ženy. Podíl pracovníků výrobní sféry na celostátním počtu pracujících se snižoval jen pomalu a současně docházelo k mírnému růstu podílu pracovníků v nevýrobních odvětvích – ve školství, ve zdravotnictví a sociální péči, v komunálních službách a bytovém hospodářství.

Klesající trend počtu pracovních zdrojů byl ovlivněn některými skutečnostmi, zejména tím, že odpadla možnost zvyšování ženské zaměstnanosti, která dosáhla svého maxima v 60. letech a svou váhu ztratila i redistribuce pracovních sil uvnitř výroby (intenzita úbytku pracovních sil v zemědělství ve prospěch průmyslu a stavebnictví se snižovala). K dalším skutečnostem patřily početné odchody generace lidí narozených před I. světovou válkou do starobního důchodu, růst počtu žen na mateřské dovolené v důsledku přijetí příznivých populačních opatření, prodloužení průměrné délky přípravy na budoucí povolání a v neposlední řadě i poměrně rozsáhlá emigrace po roce 1968 (resp. od roku 1967). V ČSR byl růst pracovních zdrojů pomalejší než na Slovensku.

Možnosti zdrojů pracovních sil byly v podstatě dány populačním vývojem a nastavením systému sociálního (důchodového) zabezpečení, což vytvářelo jistou možnost určitého prognózování v této oblasti, bohužel bez větší pozornosti centrálních orgánů. Rozhodující část pracovních zdrojů (92–93 %) tvořili lidé v produktivním věku (muži od 15 do 59 let včetně, ženy od 15 do 54 dokončených let). Počet obyvatel v produktivním věku se v letech 1971–1975 zvýšil o více jak 332 tisíc. Podíl obyvatelstva produktivního věku na pracovních zdrojích byl výrazně vyšší na Slovensku než v ČSR.

Jak jsem již naznačil výše, poměrně velký vliv na rozsah pracovních sil měly zákonné předpisy týkající se důchodového zabezpečení občanů, které bylo vedle rozšíření společenské pomoci rodinám s dětmi považováno za druhý významný úkol sociální politiky. Základní principy důchodové reformy, které byly přijaty v roce 1956 (Zákon č. 55/1956 Sb.) zůstaly zachovány a v dalším vývoji měly být „účelným způsobem zdokonalovány“. Podle výše zmíněného zákona odcházeli muži do důchodu v 60 letech, ženy (na základě provedené úpravy z roku 1964) v 53–57 letech v závislosti na počtu vychovaných dětí. Doba zaměstnání pro přiznání plného starobního důchodu byla od roku 1964 zvýšena z 20 na 25 let. Poměr penze vůči průměrné mzdě se pohyboval od 70 % ve druhé pracovní kategorii do 60 % ve třetí kategorii, valorizace důchodů byla prováděna nárazově. Výše důchodu byla stanovena nejen podle počtu odpracovaných let a výše výdělku, ale i podle tzv. pracovních zásluh (důchodové kategorie).

Pokud jde o provedené úpravy (zdokonalení) důchodové soustavy, první dílčí úpravou bylo zvýšení důchodů přiznaných tzv. starodůchodcům, tj. osobám v pracovním poměru před rokem 1957, u družstevních rolníků před 1. 4. 1962, a to k 1. 10. 1971. Současně došlo ke zvýšení minimálních důchodů. Provedené úpravy se týkaly téměř jednoho milionu důchodů. Nejnižší důchod byl stanoven na 550 Kčs a v případě, že na důchod byl odkázán další rodinný příslušník, na 900 Kčs měsíčně. Náklady na toto zvýšení činily 900 mil. korun ročně. Od roku 1964 do roku 1976 byla výše starobních a invalidních důchodů citelně snižována jednorázovou daní z důchodů převyšujících 700 Kčs měsíčně. Od roku 1971 nové předpisy umožňovaly i práci osob v postproduktivním věku v některých kategoriích zaměstnání, nebo zvýhodněnou výdělečnou činnost spojenou s odkladem pobírání starobního důchodu a možností zvýšit si tak roční základní sazbu o 4 % (nejvyšší přípustná výměra jednotlivých kategorií starobního důchodu zůstala zachována). Podle statistických údajů využívali těchto možností více lidé v ČSR než na Slovensku. Počet aktivních osob v postproduktivním věku se pohyboval kolem 600 tisíc ročně.

Některé uvedené dílčí kroky v důchodovém zabezpečení se po svém vyhodnocení staly podkladem pro jednání plenárního zasedání ÚV KSČ v dubnu 1974, které rozhodlo provést zdokonalení důchodové soustavy ve formě zákona o sociálním zabezpečení s platností od 1. 1. 1976. Uvedený zákon znamenal zlepšení životní úrovně více než tři milionů důchodců. V novém zákoně bylo výrazněji uplatněno hledisko tzv. pracovních zásluh, byla zrušena daň z důchodu a zvýšila se relativní i maximální hranice důchodu.

Vzhledem k tomu, že výkonnost československé ekonomiky byla založena zejména na růstu počtu pracovních sil, výše uvedené skutečnosti působily na výkonnost a efektivnost ekonomiky negativně. Současně tím byla ovšem zdůrazněna potřeba přechodu ekonomiky na intenzivní kvalitativní rozvoj a změny výrobní základny, a to i v souvislosti s nastupující postindustriální vědeckotechnickou revolucí v západních zemích.

Vývoj pracovních sil byl provázený změnami v jejich odvětvové struktuře. Převážná většina pracujících byla zaměstnána v průmyslu, na druhém místě bylo zemědělství, následovaly tzv. sociální činnosti, obchod a veřejné stravování, stavebnictví, doprava a spoje, správa atd. Podle sektorů ekonomiky měl na počátku 70. let prioritu sekundární sektor – 47,3 % (v roce 1975 48,1 %), pak terciér – 34,1 % (v roce 1975 36 %) a dále sektor primární – 18,6 % (v roce 1975 15,9 %); sektor vědy, technického rozvoje a vzdělávání byl v pořadí až na posledním místě.

Zaměstnanost obyvatelstva se odrazila i v sociálním složení společnosti. Většinu ekonomicky aktivního obyvatelstva tvořili na počátku 70. let dělníci (57,3 %), dále zaměstnanci (30 %), družstevní rolníci (9,1 %), ostatní družstevní výrobci (2,3 %) a jednotlivě hospodařící rolníci (0,8 %). V průběhu 70. let došlo k výraznému posílení sociální skupiny zaměstnanců (o 3,3 %), mírně vzrostl také počet dělníků (o 0,7 %).

Životní úroveň

Určujícím faktorem pro rozvoj životní úrovně obyvatelstva byl objem vytvořeného národního důchodu, resp. jeho použitelné (disponibilní) části. Národní důchod v tehdejší vyjádření představoval nově vytvořenou hodnotu společnosti za určité období (obvykle za jeden rok), ztělesněnou ve všech hmotných statcích vyrobených v odvětvích výrobní sféry (nezachycoval výkony služeb, zdravotnictví, školství, správy apod.). Pro další rozvoj životní úrovně bylo důležité zejména to, jak velká část z hlediska použití národního důchodu bude určena do fondu spotřeby, který byl základem pro realizaci životní úrovně, ale i do fondu akumulace, který byl významný pro další rozvoj národního hospodářství, a tím i pro další zvyšování životní úrovně do budoucna. Podíl užitého národního důchodu na vytvořeném národním důchodu vzrostl z 95,6 % v roce 1971 na 99,7 % v roce 1975 a v roce následujícím (v důsledku čerpání zahraničních úvěrů) dosáhl hodnoty 101,1 %. Podíl akumulace na užitém národním důchodu se pohyboval v první polovině 70. let kolem 30 %.

Výše uvedenou skutečnost je možné volně vyjádřit i takto: důležité bylo, jaký podíl na výsledcích hospodářského rozvoje má mít ta generace, která ho dosáhla, resp. naopak, do jaké míry má být další rozvoj národního hospodářství financován na úkor žijící generace. Odpověď na tuto otázku nebyla jednoduchá a její řešení se vždy odvíjelo od širších záměrů politického a hospodářského vedení státu, ale i od celkové mezinárodní a politické situace. Rozhodnutí vrcholných orgánů na počátku 70. let bylo vyjádřeno v hlavních úkolech hospodářské a sociální politiky pro léta 1971–1975, tj. v národohospodářském plánu 5. pětiletky. Hlavním cílem tohoto plánu bylo: „zajistit v souladu se socialistickým způsobem života vyšší uspokojování hmotných a kulturních potřeb obyvatelstva a další upevňování životních jistot pracujících, a to na základě trvalého rozvoje a zvyšování efektivnosti společenské výroby“.

Z výše uvedeného vyplývá tehdejší vymezení kategorie „životní úroveň“, která představovala „jednotu společenského uznání potřeb lidí a stupně jejich uspokojení a současně také aktivní sílu rozvoje společenské výroby“. Vycházelo se z toho, že růst životní úrovně obyvatelstva představuje nenahraditelný stimul růstu produktivity práce.

Rozhodující složkou životní úrovně byla (je) spotřeba, ať individuální nebo tzv. společenská. Zatímco osobní spotřeba byla realizována především prostřednictvím pracovních příjmů na základě „diferencovaného“ odměňování podle množství a kvality práce, dávky ze společenských spotřebních fondů nebyly bezprostředně vázány na dosažený pracovní výkon a v mnoha případech měly charakter služeb poskytovaných občanům zdarma (zdravotnictví, školství, tzv. sociální služby) nebo za částečnou úhradu (bydlení, kultura).

a) osobní spotřeba

Každá společnost usiluje o to, aby se úroveň spotřeby na jednoho obyvatele zvyšovala. Osobní spotřeba představovala v první polovině 70. let přibližně 56–52 % užitého národního důchodu (v běžných cenách). Po stagnaci osobní spotřeby v roce 1970 došlo v letech 1971–1974 k jejímu výraznému růstu (o téměř 18 %), od roku 1975 se pak začal projevovat pokles její dynamiky,

kteřý pokračoval i v druhé polovině 70. let. Na Slovensku rostla osobní spotřeba v letech 1971–1975 rychleji než v ČSR.

Osobní spotřeba byla realizována především prostřednictvím pracovních příjmů a její určitá část i příjmy ze sociálního zabezpečení (nemocenské dávky, starobní důchody, přídavky na děti, mateřský příspěvek, stipendia apod.). Průměrná nominální měsíční mzda pracovníka v socialistickém sektoru národního hospodářství (bez JZD) vzrostla při stabilní cenové hladině z 2009 Kčs v roce 1971 na 2304 Kčs v roce 1975, tj. o 14,6 %, v zemědělství za stejnou dobu o 18,8 % a dosáhla částky 2221 Kčs. Úkol 5. pětiletky zvyšovat průměrnou mzdu dělníků a zaměstnanců o 2,5–3 % ročně a dosáhnout na jejím konci průměrné nominální mzdy 2300 Kčs tak byl splněn. Nešlo o nijak oslnivý růst pracovních příjmů. Zpomalení dynamiky pracovních příjmů na celkových peněžních příjmech obyvatelstva v první polovině 70. let bylo kompenzováno růstem jiných příjmů a sociálních příjmů. V průběhu 5. pětiletky byla provedena nová klasifikace povolání a bylo (nejprve ve vybraných podnicích) započato s realizací zdokonalení mzdových soustav (oficiálně tzv. RPMS – racionalizace práce a zdokonalení mzdových soustav, neoficiálně tzv. remoska), která měla zvýraznit diferenciaci mezd podle kvalifikace, individuálních schopností a pracovních výsledků, ale ta nebyla provedena důsledně. V odměňování nadále převládaly rovnostářské tendence. I tak spokojenost se svým pracovním příjmem vyjádřilo podle provedeného průzkumu v roce 1973 68 % dotázaných občanů.

Významnou složkou příjmů obyvatelstva byly sociální peněžní dávky, které představovaly více než jednu pětinu celkových příjmů domácností. Dynamika sociálních peněžních příjmů souvisela s demografickým vývojem obyvatelstva. Měsíčně připadalo průměrně necelých 300 Kčs sociálních příjmů na hlavu. Podíl sociálních příjmů nepřetržitě rostl, ale s růstem celkových příjmů domácností i jednotlivců docházelo k jeho snižování (bez důchodců začleněných do domácností). Relace sociálních a pracovních příjmů tak byly v různých typech domácností značně diferencovány. Obecně platilo, že systém sociálních dávek byl nastaven ve prospěch domácností s nižšími příjmy a pro rodiny s více (než dvěma) dětmi. Největší míra závislosti na sociálních příjmech (90 %) existovala pochopitelně v domácnostech nepracujících důchodců. Výše vyplacených starobních a invalidních důchodů osobám v postaktivním věku zaostávala za růstem jejich potřeb i ve srovnání s tempem uspokojování ostatních skupin obyvatelstva. Průměrná měsíční výše vyplaceného starobního důchodu zaměstnanců byla v roce 1970 863 Kčs, v roce 1975 pak dosáhla částky 953 Kčs; starobní důchody družstevních rolníků byly v průměru o 340 Kčs nižší. Starobní důchod tak nedosahoval ani poloviny průměrné měsíční mzdy pracovníka a v mnoha případech se zejména starodůchodci, ale i některé početné rodiny s malými dětmi dostali pod hranici společenského životního minima, jež bylo stanoveno na 724 Kčs měsíčně na osobu (+ 400 Kčs na provoz domácnosti).

Kromě pracovních a sociálních peněžních příjmů obyvatelstva existovala ještě skupina tzv. jiných příjmů – půjčky, výhry na výherních vkladních knížkách a úroky z vkladů, pojistné náhrady a saldo příjmů ze zahraničí. Tato nesourodá skupina příjmů nebyla ani tak významná svou absolutní výší, jako svým charakterem, ale i tak byla započítána do celkové bilance peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva. Její dynamika růstu byla výrazná v letech 1971–1972 a hlavně v roce 1973, po zavedení novomanželských půjček a také v souvislosti s růstem objemu vkladů.

Celkové zvýšení (pracovních, sociálních a jiných) příjmů obyvatelstva (o 65,5 mld. Kčs, tj. o 29 %) se promítlo ve zvýšeném maloobchodním prodeji (obratu), který v období 5. pětiletky

rostl průměrně o 5,4 % ročně (v maloobchodních cenách); od roku 1975 se toto tempo snižovalo. Maloobchodní obrat rostl i v přepočtu na jednu prodejnu, což korespondovalo s procesem koncentrace prodeje a s výstavbou nových družstevních obchodních domů. Z hlediska celkového vývoje maloobchodního obratu byla zajímavá změna jeho základního členění. Od počátku 70. let rostl zejména prodej průmyslového zboží (za pětiletku o 37 %) a současně došlo ke zpomalování prodeje potravinářských výrobků (vzrůst za pětiletku jen o 23 %). Tento trend se projevoval i v řadě jiných zemí s vysokým stupněm ekonomického rozvoje. Dá se tedy předpokládat, že v průběhu 5. pětiletky bylo dosaženo určitého stupně nasycenosti obyvatelstva potravinami, jejichž cena se na základě nařízení vlády z konce roku 1969 nesměla zvyšovat. Úroveň spotřeby potravin vyjádřené v kaloriích (3100 kcal na osobu a den) jsme se mohli srovnávat s řadou hospodářsky vyspělých zemí Evropy. Problémem zůstávalo zlepšení struktury výživy, zejména nutné zvýšení podílu živočišných bílkovin na celkovém objemu kalorií, zvýšení spotřeby ovoce, zeleniny a na druhé straně snížení konzumace obilovin, brambor a cukru. Ve výživě byly vehementně než dosud propagovány a spotřebiteli vyhledávány tzv. racio potraviny a polotovary pro přípravu jídel v domácnosti. V průběhu let 1971–1975 se zvýšila spotřeba masa na jednoho obyvatele za rok z 73,7 kg na 81,1 kg, mléka a mléčných výrobků z 203,8 kg na 210,4 kg, vajec z 284 ks na 297 ks, ovoce z 36 kg na 47,7 kg, zeleniny ze 70 kg na 73,7 kg; došlo ke snížení spotřeby obilovin, nevýrazně brambor, ale bohužel spotřeba cukru a cukrovinek zůstala zachována na hodnotě kolem 40 kg; začala stoupat spotřeba kávy a alkoholu.

Ve spotřebě průmyslového zboží došlo ke zvýšení objemu prodeje jak standardního zboží dlouhodobé spotřeby, tak i výrobků vyšší kvality náročnějších technických parametrů, které přispívaly ke zvýšení úrovně bydlení a kulturnosti života. Vybaveností domácností těmito výrobky (s výjimkou automobilů, které byly od února 1972 k dostání již bez pořadníku) jsme se mohli srovnávat s vyspělými zeměmi západní Evropy. Příznivě pro nás vyznívalo i mechanické srovnání ve spotřebě zboží sloužícího k odívání, včetně obuvi. V rámci prodeje průmyslového zboží zaznamenaly nejrychlejší vývoj vedle zařízení pro domácnost, obuvi a galanterie potřeby pro dopravu a sport. Zvýšení prodeje všeho tohoto zboží ovlivnilo i snížení jeho maloobchodních cen v letech 1971–1973. Problematickou zůstávala šíře sortimentu a kvalita průmyslového zboží na trhu, jakož i jeho občasná výpadky v prodejní síti, což bylo omlouváno „celkovými možnostmi ekonomiky“ a „kvalitou práce a spolupráce výroby a obchodu“. Jen pro dokreslení : na 100 domácností připadalo v roce 1970 56 chladniček a mrazniček, v roce 1975 79, 86/110 praček, 141/171 rozhlasových přijímačů, 74/97 televizorů, 18/30 osobních automobilů; ve spotřebě obuvi průměrně 4,5 párů na osobu za rok. V souvislosti s rozšířením používání nových spotřebičů došlo k výraznému zvýšení spotřeby plynu a elektřiny v domácnostech. A co si lidé dávali nejčastěji pod vánoční stromeček? Byly to svetry, knihy a bižuterie, pak punčochové kalhoty, nespecifikovaná kosmetika a látky na šaty. Hitem pro děti byla čurající panenka, štekající pejsek a foukací harmonika.

Předstih poptávky po průmyslovém zboží před jeho nabídkou nutil občany k nákupům nedostatkového zboží „ve velkém“, když se objevilo na trhu, byť ho momentálně nepotřebovali. To mohlo vyvolávat dojem obecného nedostatku. Intenzita předstihu poptávky nad nabídkou v jednotlivých obdobích kolísala. V letech 1970–1971 bylo toto napětí malé, naopak v letech 1971–1973 se zvýšení tohoto napětí projevilo např. výrazným zaostáváním výdajů za příjmy a rychlým růstem úspor, po roce 1974 došlo k vývoji zcela protikladnému (vzestup výdajů, klesající přírůstek příjmů, vybírání vkladů). V letech zvýšených výdajů (nákupů) domácností docházelo k vzestupu dodávek zboží na trh, ale současně asi také sílila obava z možného růstu

maloobchodních cen, a to i v souvislosti s vývojem v sousedních socialistických zemích a ve světě vůbec (hospodářská recese). Zatímco přesvědčení o stabilizaci cen se (podle provedeného průzkumu veřejného mínění) do roku 1974 zvyšovalo až na 59 %, v roce 1975 kleslo na 27 % a očekávání vyšších cen dosáhlo 59 %. Situaci v zásobování trhu hodnotilo v roce 1975 40 % dotázaných občanů jako vcelku uspokojivou a jen 7 % jako neuspokojivou.

Druhou největší skupinou peněžních výdajů obyvatelstva (hned za nákupy zboží) byly finanční platby, tj. daně a poplatky, pojistné, splacené půjčky a ostatní výdaje. Jejich výše ovlivňovala koupěschopnou poptávku obyvatelstva po zboží a službách, a tím i rovnováhu na trhu. V průběhu první poloviny 70. let došlo ve struktuře finančních plateb k poklesu podílu daní a poplatků (v důsledku nižších přírůstků zaměstnanosti a klesající dynamiky daně ze mzdy), ke zvýšení tempa růstu splacených půjček (rychlý rozvoj úvěrové soustavy) a výdajů za pojistné (růst osobního vlastnictví). Vývoj ostatních výdajů obyvatelstva (Sazka, Sportka, splátky podnikových půjček) byl stabilní.

Na třetím místě ve výdajových položkách obyvatelstva byly platby za služby – za nájemné a komunální služby, za dopravu a spoje, dále za osobní služby (vstupné na různé kulturní a sportovní podniky, výdaje na rekreaci a léčebnou péči) a za tzv. ostatní služby (kolky, autoškoly, služby advokátních poraden). Jejich celková výše se v první polovině 70. let pohybovala něco málo přes 13 % na celkových realizovaných výdajích obyvatelstva a prakticky nezaznamenala výrazně rostoucí tendenci, což nelze hodnotit kladně. Objemově nejvyšší skupinou výdajů za služby byly platby za nájemné a komunální služby a za osobní služby (opravný, čistírny, servisní služby ap.). Naopak nejméně a nejpomaleji se vyvíjely platby za vstupné na kulturní, sportovní a zábavné akce; v 70. letech dokonce zaznamenáváme jejich stagnaci.

b) společenská spotřeba

Tato specifická forma spotřeby obyvatelstva v sobě zahrnovala výrobky (tj. např. učebnice a pomůcky ve školách, dotace na stravování, léky a zdravotnický materiál) a služby poskytované obyvatelstvu zdarma nebo za snížené ceny (především školskými a zdravotnickými institucemi, dotace na osobní dopravu, bytové hospodářství) a peněžní příjmy občanům (dávky sociálního zabezpečení, stipendia) neplynoucí z rozdělování podle práce. Výdaje společenské spotřeby byly hrazeny zhruba z jedné třetiny ze zaplacených daní a poplatků obyvatelstvem, zbytek pocházel ze státního rozpočtu. Celkový objem finančních prostředků věnovaných na společenskou spotřebu obyvatelstva vzrostl v letech 1970–1975 o 28 %; polovinu této spotřeby tvořily peněžní příjmy obyvatelstvu. Společenská spotřeba na jednoho obyvatele ročně vzrostla z 5408 Kčs v roce 1970 na 7230 Kčs v roce 1975 (v běžných cenách).

Při formulování cílů rozdělovací politiky státu v oblasti dávek společenské spotřeby měly vedle výdajů na sociální zabezpečení prioritou také náklady na výchovu mladé generace a na zdravotní péči.

Byla přijata zásada, že výchova mladé generace je záležitostí nejen jednotlivých rodin, ale věci celé společnosti. V tomto smyslu pak bylo nezbytné, aby společnost úplně nebo zčásti nesla náklady s tím byly spojené. Potřeba růstu výkonnosti ekonomiky i nový pozitivní pohled společnosti na vzdělání se odrazily ve zvyšující se vzdělanosti a kvalifikační úrovni obyvatelstva. Stále více mladých lidí procházelo před svým nástupem do zaměstnání

teoretickou a praktickou přípravou, snižoval se počet osob, které dosáhly pouze základního vzdělání. Přitom počet středních a vysokých škol (s výjimkou výrazného poklesu počtu odborných škol v ČSR) se prakticky nezměnil. Od roku 1970 však, po přechodném snížení počtu studentů na vysokých školách v letech 1971–1972, nepřetržitě rostl počet vysokoškoláků i absolventů ve všech oborech vysokoškolského studia (výrazněji zejména na Slovensku). Bohužel, stále platil (resp. se zvýšil) dohled stranických orgánů na výběr uchazečů o studium od střední školy počínaje, který upřednostňoval tzv. třídní hledisko před odbornými předpoklady ke studiu.

Podobně jako v případě péče o výchovu mladé generace, stát na sebe převzal veškerou starost o zdraví obyvatelstva. Tato skutečnost patřila k významným prvkům tzv. sociálních jistot s příslušným pozitivním dopadem do rozpočtu každé rodiny. Poskytováním a úrovni zdravotní péče se ČSSR řadila k nejvyspělejším státům světa. Vynikající úspěchy byly zaznamenány v boji proti přenosným chorobám, zejména preventivním očkováním obyvatelstva. Počet obyvatel na jednoho lékaře se snížil z 418 v roce 1971 na 366 v roce 1975 (ve Švédsku připadalo počátkem 70. let na jednoho lékaře 730 občanů, ve Švýcarsku 604, v NSR 561 a v Rakousku 535); zvyšoval se počet lékařů i středního zdravotnického personálu, počet zdravotnických zařízení i lůžek v nich (na 1000 obyvatel připadalo 12 lůžek, v nemocnicích 8). Přírůstek počtu pracovníků ve zdravotnictví měl být využit především pro účinnější léčení převládajících onemocnění a zrychlení ambulantní služby. To se dost dobře nedařilo. Počet případů onemocnění se snižoval jen pozvolna, průměrná délka onemocnění se pohybovala kolem 16 dnů. V rámci zkvalitnění léčebné péče se zlepšil preventivně rehabilitační charakter lázeňství, které přešlo na celoroční provoz, a zvýšil se počet pracujících na tzv. výběrových rekreačních pobytech v zotavovných ROH a dětí v pionýrských táborech ROH. Staronovým problémem zdravotnictví bylo jeho přístrojové vybavení i celkový zanedbaný stav zdravotnických zařízení. Úroveň zdravotní péče byla snižována (podle průzkumu veřejného mínění) i některými etickými a vztahovými problémy zdravotníků k pacientům a nedostatky v péči o občany v pokročilém věku (platí i pro dnešek).

Pozornost vrcholných orgánů byla obrácena i k otázkám zlepšování životního prostředí resp. k bytové výstavbě. Směrnice XIV. sjezdu KSČ k páté pětiletce ukládaly „soustředit prostředky na řešení závažných problémů, nerozptylovat je na drobné dílčí akce, pokud nepřinášejí výrazný pokrok“. V tomto smyslu šlo na prvním místě o zvýšení intenzity v řešení bytových potřeb obyvatelstva.

Plán bytového hospodářství předat do užívání 500 tisíc nových bytů za pětiletku byl splněn, resp. překročen o 114 tisíc. Nejvyššího výkonu ve stavbě nových bytů bylo dosaženo v závěrečném roce 5. pětiletky, pak už počet bytů předávaných do užívání postupně klesal (na Slovensku stagnoval). Vzhledem ke stáří a zchátralosti stávajícího bytového fondu řada starých bytů ubyla, byl celkový čistý přírůstek bytů za pětiletku 544 tisíc. Z trvalého užívání byly vyřazeny převážně byty staré, malé a bez základního příslušenství. Tento odpad tak přispíval spolu s novou bytovou výstavbou ke zlepšování velikostní a kvalitativní skladby bytového fondu. Nejvíce nových bytů připadalo na družstevní a individuální výstavbu (rodinné domky), dále na byty státní (komunální) a podnikové. Převážná většina obyvatel (62 %) žila stále ještě v bytech postavených do roku 1945 a zhruba jedna pětina v bytech z 60. let. V celkovém počtu trvale obydlených bytů začaly postupně převažovat dvoupokojové byty I. kategorie (tj. s dálkovým ústředním topením a základním příslušenstvím), rychlým tempem rostl počet třípokojových bytů, ubývalo bytů IV. kategorie, došlo ke zvýšení průměrné obytné plochy

připadající na jednu osobu. V zájmu výstavby co největšího počtu bytů byly snahy o rychlý růst bytového standardu považovány za ekonomicky předčasné (neplatilo to pochopitelně o bytech v rodinných domcích). Pokud to finanční prostředky dovolovaly, byla věnována pozornost i údržbě stávajícího bytového fondu, kterou obyčejně prováděly podniky místního hospodářství.

Sídlištní výstavbu přirovnal bývalý český prezident V. Havel ke králíkárnám. Je sice pravdou, že nové sídlištní domy odrážely duši i možnosti své doby, ale ani dnešní satelitní městečka (à la podnikatelské baroko) nejsou ničím jiným než sídlišťem naležato, připomínajícím plevel bolševník.

Celkové zlepšení bytové situace se promítalo i do výzkumů veřejného mínění. Počet dotázaných občanů, kteří vyjádřili spokojenost s vlastní bytovou situací se zvýšil v průběhu první poloviny 70. let zhruba o 10 %. Bylo to dáno i tím, že státem dotované a regulované nájemné představovalo zanedbatelnou výdajovou položku rodinných rozpočtů a výdajů za služby vůbec (výdaje za nájemné a komunální služby se pohybovaly kolem 3 % z celkových výdajů). Prudký rozvoj bytové výstavby s sebou přinášel i řadu problémů spojených s dopadem do životního prostředí (výstavba nových cementáren, paneláren, cihelen, rozšiřování vodovodní a kanalizační sítě, zásahy do urbanizace měst atd.) i s potřebou zajištění základní obslužné občanské bytové vybavenosti v nově vznikajících sídlích.

Značné prostředky věnoval stát i na výstavbu veřejných sportovišť, areálů zdraví i na rozšíření sítě profesionálních kulturních zařízení.

c) volný čas a životní prostředí

Že bohatství člověka je možné měřit také velikostí jeho volného času, věděl již K. Marx a řada dalších filozofů před ním. Potřeba růstu produktivity práce neumožňovala další zkracování pracovní doby, i když fond pracovní doby nebyl využíván na sto procent. Poslední vyhláška Ministerstva práce a sociálních věcí ČSSR z roku 1968 o zásadách zkrácení pracovní doby stanovila pracovní dobu na 40–42,5 hodin týdně, která byla často ještě prodlužována organizováním různých mimořádných směn. Volný čas lidé využívali k různým zájmovým a kulturním aktivitám, k cestování, k návštěvám různých podniků a mnozí dobrovolně povinně k veřejné politické činnosti. Únikem před realitou každodenního života a rádoby kontrolovanou činností k regeneraci pracovní síly byl pro mnohé fenomén chataření a chalupaření. Tendence uzavírat se do sebe a veškerou mimopracovní aktivitu věnovat pro sebe a svou rodinu se projevovala i v poklesu výdajů obyvatelstva za sportovní a kulturní podniky a naopak ve zvýšení výdajů na individuální a rodinnou rekreaci a léčebnou péči.

Od počátku 70. let se do centra pozornosti stranických a státních orgánů dostaly otázky životního prostředí, jehož zlepšení, resp. zamezení jeho dalšího zhoršování, bylo považováno za nedílnou součást péče o zvyšování životní úrovně obyvatelstva. Bohužel šlo o pozornost spíše verbální. Tisk sice přinášel řadu nejrůznějších informací o životním prostředí, ale vzhledem k tomu, že nebylo možné z nich sestavit jakýsi obraz o jeho stavu, nebylo také možné přijmout konkrétní ukazatele kvality životního prostředí (snad s výjimkou pitné vody a limitů přípustného znečištění ovzduší). Nikdo vlastně pořádně nevěděl, co je obsahem problematiky životního prostředí. Impulzem pro teoretické rozpracování systémů pojmů v oblasti životního prostředí bylo usnesení vlády ČSSR č. 80/1970 o koncepci ochrany přírodního prostředí ČSSR. V roce 1971 pak byla vypracována první definice životního prostředí u nás, která vyzdvihovala zejména interaktivní vztah mezi objektem a subjektem životního prostředí z různých úhlů

pohledu. Z definice vyplývá, že ochrana životního prostředí měla úzce souviset s otázkou jeho tvorby a především s ekonomickými problémy životního prostředí vytvářeného s každou novou stavbou. Šlo vlastně o to, aby se otázky životního prostředí staly nedílnou součástí národohospodářského plánu, a to již v plánu projektových prací, v plánu investiční výstavby, ve finančním plánu a v samotném plánu ochrany životního prostředí. První pokus o vzájemnou vazbu těchto plánů učinila až 6. pětiletka.

Druhým problémem pak bylo stanovení limitů a norem kvality životního prostředí, které se dlouhodobě jeví jako „nepotřebné“, o sankcích a postizích za jejich porušení ani nemluvě; dotýkaly se totiž především státního a družstevního vlastnictví, a tak to nikoho zvláště nebolelo. Ekonomické nástroje a stimuly, které by podněcovaly péči o životní prostředí jako celek neexistovaly, a ty, co měly sektorově rezortní charakter, zase neměly dostatečnou účinnost. A koneckonců již samotný obsah vymezeného pojmu životní prostředí v sobě zahrnoval tak obrovskou škálu problémů (péče o zdraví lidu, o čistotu ovzduší, o vodu, o ochranu půdy, o ochranu před hlukem, o ochranu přírody, péče o rozmístění činnosti v prostoru a o krajinu, péče o les, o využívání a odstraňování odpadů, o ochranu kulturních památek, o pracovní prostředí), do jejichž řešení se nikomu dvakrát nechtělo. Cíle společnosti té doby byly přece docela jiné než ochrana životního prostředí. Dokladem tohoto způsobu myšlení byla výše podílu tzv. ekologických investic na celkových investicích 5. pětiletky, která se pohybovala kolem 1,5 %.

Bylo to právě zhoršující se životní prostředí, nezdravý způsob života a stravovací návyky, jakož i permanentní napětí ve společnosti, které se svým dílem podepsaly na celkové kvalitě života tehdejší populace. Tu odrážela i průměrná délka života, která byla od 60. let, na rozdíl od vyspělých západních zemí, neměnná - 70 let (u mužů 66,6 roků, u žen 73,4 roků).

Závěr

Počátek 70. let minulého století patřil z hlediska životní úrovně obyvatelstva k nejpříznivějším obdobím éry budování socialismu v Československu. Větší objem vytvořených zdrojů, než stanovil 5. pětiletý plán, umožnil realizovat rozsáhlý sociální program. Růst nominálních a reálných mezd a dávek sociálního zabezpečení se odrazil ve zvýšeném maloobchodním obratu zboží, přijatá opatření na podporu rodin s dětmi přispěla k prudkému vzestupu porodnosti, došlo ke zlepšení postavení důchodců, velká pozornost byla věnována otázkám zdravotní péče o obyvatelstvo, výchově mladé generace a výstavbě bytů. Naopak značně podceněna zůstávala péče o životní prostředí.

Při realizaci tohoto velkorysého sociálního programu vycházely stranické a státní orgány z toho, že výrazně pozitivní posun v řešení sociálních otázek bude politicky neutralizovat většinu společnosti. Nedocenily však některé skutečnosti jak budoucího vnitřního, tak i vnějšího vývoje, které se začaly projevovat již v závěru první poloviny 70. let.

Literatura:

- [1] Analýza peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva v letech 1960-1978. (Zpracovala R. Kodymová). Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství: Praha 1981.
- [2] BÁLEK, A. Vývoj výkonnosti československé a české ekonomiky v 70. letech. In Vědecký sborník VŠE v Praze. Acta oeconomica pragensia 5, Praha 1998, s. 101-128.

- [3] HADRABOVÁ, A. Nejdůležitější nástroje řízení ochrany životního prostředí v Československu v letech 1945–1989. In Vědecký sborník VŠE v Praze. Acta oeconomica pragensia 5, Praha 1998, s. 147-176.
- [4] HAVELKA, J. Významné zdokonalení sociálního zabezpečení v ČSSR. In Ekonomický časopis 4/1976, s. 372-386.
- [5] HIRŠL, M. Relace sociálních a pracovních příjmů v různých typech domácností v ČSSR. In Ekonomický časopis 2/1981, s. 129-141.
- [6] HIRŠL, M. Vztah mezi sociálními a pracovními příjmy v socialistickém Československu. In Ekonomický časopis 5/1974, s. 422-439.
- [7] Historická statistická ročenka ČSSR. Praha: SNTL/ALFA 1985.
- [8] Hlavní směry hospodářské politiky strany v letech 1971–1975. Praha, Svoboda 1971.
- [9] KLAUS, V. Nepravidelnost spotřebních výdajů domácností v sedmdesátých letech. In Politická ekonomie 5/1979, s. 455-468.
- [10] KOUBEK, J. Vývoj pracovních zdrojů a pracovních sil v Československu v letech 1948–1990. In Vědecký sborník VŠE v Praze. Acta oeconomica pragensia 3, Praha 1996, s. 189-200.
- [11] PŮLPÁN, K. Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990, I. díl. Praha: UK 1993, s. 263-269.
- [12] Rezoluce XIV. sjezdu KSČ. Praha: Svoboda 1971.
- [13] Směrnice XIV. sjezdu KSČ k pátému pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971–1975. Praha: Svoboda 1971.
- [14] VACEK, L. Vývoj názorů české populace na ekonomiku. In Vědecký sborník VŠE v Praze. Acta oeconomica pragensia 5, Praha 1998, s. 177-200.

Summary

The positive economic growth of the first half of the 1970s in Czechoslovakia made it possible to implement an extensive program of growth of the population's standard of living. Generous social policy of the state was supposed to neutralise the indifferent silent majority of population and enable the new party leadership to complete political consolidation and to smoothly restore the politics of normalisation after the events of 1968/69.